

УДК 631.11(Воблій)

НИЧКАЛЮК Віталій Григорович

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України
провулок Василя Жуковського, 6, м. Київ, Україна, 03127
e-mail: upravliyanaan@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5619-8090>

**ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
ПРОФЕСОРА К. Г. ВОБЛОГО**

Анотація. На основі методу історико-наукового аналізу праць вченого-економіста професора К. Г. Воблого та історико-порівняльного методу, відтворено історичні аспекти розвитку земельного питання. Творчий доробок ученого знайшов відображення у публікаціях «Земельный вопрос в программах различных партий» (1917) та «К аграрному вопросу в России (мысли и цифры)» (1917). Він порівняв позиції народницької, марксистської (соціал-демократичної) і конституційно-демократичної (народної свободи) партій щодо вирішення земельного питання. Суть останнього зводилася до вирішення малоземелля населення. Констатовано, що це питання не вирішено донині та залишається актуальним в сучасних умовах ринкових відносин.

Ключові слова: аграрне питання; партії; земельна реформа; землеволодіння; земельний фонд; К. Г. Воблій

Земельне питання не втратило своєї актуальності через більш, ніж 100-річну історію. У 1917 р. підготовкою та проведенням аграрної реформи займалося Генеральне секретарство земельних справ Української Центральної Ради. Його головним завданням було забезпечення розвитку сільського господарства та всіх його складових. Незалежно від того, як змінювалися соціально-економічні та політичні умови, питання аграрних відносин завжди залишалося на порядку денному та викликало великі дискусії, як серед науковців, так і уряду. Це обумовлено ще й тим, що Україна споконвічно вважалася аграрною країною.

Окремі питання творчої спадщини професора К. Г. Воблого з цієї проблеми вивчали сучасні дослідники. У статті Л. Вернигори [1] проаналізовано праці К. Г. Воблого, присвячені економіко-географічному розвитку України, сільського господарства та економіки страхування. А також дещо зазначається про творчість ученого з земельного питання. З нагоди 130-річчя від дня народження академіка К. Г. Воблого, на основі хронологічного біографо-бібліографічного нариса життєвого і творчого шляху вченого, М. Д. Пістуном [2] здійснено узагальнюючу оцінку його праць у розрізі основних економіко-географічних проблем з позицій сьогодення. Автор лише побіжно зазначає, що у 1917 р. професор К. Г. Воблій видає дві об'ємні публікації з аграрного питання Росії (думки і цифри) та земельного питання в програмах п'яти політичних партій. Серед

проаналізованого доробку вітчизняних учених другої половини XIX – початку XX ст. щодо вирішення земельного питання в період генезису ринкових відносин в Україні, І. В. Мордас [3] у своїй публікації виділяє К. В. Воблого. М. В. Шевченко [4] розглядаючи історіографію життя та діяльності академіка К. Г. Воблого, зазначає, що автори підручників Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко та В. Д. Базилевич досить високо оцінили наукову спадщину К. Г. Воблого, зокрема його погляди на вирішення земельних та сільськогосподарських питань на початку XX ст. Науковці сучасності ставлять ім'я академіка у ряд найвидатніших умів в історії економічних учень. Однак серед чисельних публікацій, присвячених професору К. Г. Воблому, історіографічний аналіз засвідчив відсутність комплексних праць в яких узагальнено здобутки вченого з аграрної тематики.

Оскільки суть земельного питання полягала в тому, що селянство потребувало землі. Вирішення цієї проблеми було і залишається актуальним. Професор К. Г. Воблий у науковій спадщині економічний розвиток держави безпосередньо пов'язує з фінансовим добробутом трудового землеробського населення. Так, у праці «Земельный вопрос в программах различных партий» (1917) [5] К. Г. Воблий розкриває основні точки зору партійних програм стосовно земельного питання: народницьку, марксистську (соціал-демократичну) і конституційно-демократичну (народної свободи).

Він зазначає, що народницький напрям у вирішенні земельного питання виходив із того, що: 1) дрібне сільське господарство в землеробстві відрізнялося великими перевагами, порівняно з великими капіталістичними господарствами. У малому господарстві знаряддя та засоби виробництва належали трудящим, у великому – капіталісту, але тому, хто не бере безпосередню участь в виробництві [5, с. 1].

Народно-соціалістична партія відстоювала націоналізацію (передачу у власність держави) всієї землі, включаючи селянську. Для останньої вона встановлювала постійний перехід із рук селян у всенародну власність. Селянин, який купив приватновласницьку землю і сплативши високі викупні платежі за надільну землю, перетворювався при націоналізації землі із власника в користувача, тобто втрачав право розпоряджатися своєю землею.

Натомість соціал-революціонери, які загалом дотримувалися тих же поглядів, що і народні соціалісти, відкидали націоналізацію, замінюючи її соціалізацією. Розуміючи, під нею «вилучення землі з товарного обороту і перетворення її із приватної власності окремих осіб в загальнонародне надбання на наступних умовах: всі землі поступають в завідування центральних і місцевих органів народного самоуправління, починаючи з демократично організованих безстанових сільських і міських общин, закінчуючи обласними та центральними установами (розселення і

переселення, завідування земельними фондами і т. п.); користування землею повинно бути зрівняльно-трудовам, тобто забезпечувати споживчу норму на основі власної праці, одноосібно або в товаристві, рента, шляхом спеціального обкладення, повинна бути направлена на суспільні потреби» [5, с. 5].

Таким чином, програма соціал-революціонерів відрізнялася від аграрної програми народних соціалістів тільки в одному пункті: одні відстоювали соціалізацію, інші – націоналізацію. Соціалізація – це особливий вид націоналізації. Верховним власником землі є держава, але фактично володіння і розпорядження землею знаходиться в руках общини, остання порівну розподіляє її між своїми членами. За державою залишається право заселяти в багатоземельні общини надмірне населення, нарешті, воно зберігає в своїх руках деяку частину земельної площі для населення [5, с. 7].

Доречно зауважити, що соціал-демократична робоча партія з самого початку відстоювала в земельному питанні точку зору марксизму. Марксистське вчення являє собою логічно побудовану систему. Перехід від капіталізму до соціалізму здійснюється з природною необхідністю. Соціал-демократична партія висувала муніципалізацію землі, тобто передачу її в розпорядження великих (обласних) органів місцевого самоуправління. Трудовики вимагали націоналізації землі, соціал-революціонери – соціалізації, соціал-демократи – муніципалізації [5, с. 14].

Аграрна програма партії народної свободи була підготовлена ще до створення останньої союзом «Звільнення» і земськими діячами-конституціоналістами. З метою наділення землею безземельних і малоземельних селян створювався державний земельний фонд, куди надходять всі землі, призначений для забезпечення трудового землеробського населення [5, с. 19].

Партія відстоювала точку зору, що при вирішенні земельного питання повинна бути представлена законом найбільш зацікавленому населенню «широка можливість зберігати, установлювати і розвивати ті форми землеволодіння, які являються для нього переважаючими» [5, с. 23].

Зокрема, що стосується общинного землеволодіння необхідно відзначити:

- 1) усунення із діючих законоположень заходів примусового руйнування общинного володіння;
- 2) усунення смуг між закріпленими за окремими господарями ділянками і общинними землями;
- 3) встановлення порядку виходу окремих членів із общини;
- 4) допущення законом переуступки окремими общинами свого права участі в общинному володінні сторонніми особами, з належним огороженням при цьому інтересів общини [5, с. 24].

Суттєві пункти розбіжності між аграрною програмою кадетів і аграрними програмами лівих партій, полягали в наступному: кадети не відкидали право приватної власності на землю, вони тільки обмежувалися рамками трудової норми; по-друге, кадети захищали викуп; по-третє, вони визнавали право наділення землею тільки населення, яке займалося землеробською працею. Кадети відстоювали часткову націоналізацію землі з широким допущенням обласного розпорядження нею (початок муніципалізації).

Справедливості ради зауважимо, що у 1917 р. в Катеринославі утворився Союз приватних земельних власників, що виставив особливу аграрну програму. Основні положення її такі:

- 1) з державною метою Союз визнає «допустимим відчуження державою державних, кабінетних, надільних монастирських і церковних земель (зі згоди приходів)» і приватновласницьких, для наділення, на правах власності, безземельних і малоземельних громадян, які дійсно займаються сільським господарством. У першу чергу держава повинна наділити землею воїнів, які брали участь в теперішній міжнародній і колишній японській війнах;
- 2) Союз визнає державно необхідним існування всіх існуючих форм землеволодіння і землекористування (державна, суспільна і приватна). Націоналізацію і соціалізацію будь-якої власності взагалі Союз рішуче відкидає;
- 3) При нестачі державних, надільних, кабінетних і церковних земель Союз допускає відчуження земель і приватних власників, компенсуючи їх власникам по відповідній вартості землі, за рахунок держави, але у всякому випадку, примусовому відчуженню для землевпорядкованої мети не підлягають: садиби, будівлі, сади, виноградники, плантації, городи, сімейні земельні вогнища з їх приладдям, а також всякого роду промислові і культурні господарства необхідні для державних і суспільних цілей» [5, с. 28].

Із зазначеного вище з'ясовано, що характерними рисами аграрної програми Союзу приватних земельних власників: примусове відчуження земель допускається з вилученням садибних, присадибних земель, а також земель, які мають промислове і культурне значення. Націоналізація в усіх її видах рішуче відкидається Союзом. Відчужуються землі на основі викупу за рахунок держави. Землею наділяється малоземельне і безземельне населення, дійсно зайняте сільським господарством (співпадає з кадетською програмою) [5, с. 29].

У праці «К аграрному вопросу в России» (1917) [6] на основі широкої джерельної бази К. Г. Воблий також розкрив програми різних політичних партій щодо їхнього бачення вирішення земельного питання. Як і в попередній праці, він зазначає, що існує три точки зору: народницька, соціал-демократична і народної свободи (кадетська). Народницький

напрямок веде свій початок від Чернишевського і Герцена, виходить при вирішенні аграрного питання із наступних положень: 1) селянське трудове господарство вище великого капіталістичного; розвиток кооперації дає йому можливість використовувати деякі переваги великого виробництва (наприклад, застосування машин, отримання кредиту); 2) обштинне землекористування – краща форма селянського трудового виробництва; 3) аграрна реформа повинна бути здійснена на основі передачі всієї землі трудовому народові.

Народно-соціалістична течія являє собою цю передачу в вигляді націоналізації, соціал-революційне – в вигляді соціалізації [6, с. 10]. Із всієї землі потрібно створити національний земельний фонд, який не підлягає відчуженню в приватні руки. Земля передається в користування. Завідування загальнонародною землею повинно знаходитися в руках земських і сільських товариств. Народники вважають, що обштинне землеволодіння отримає застосування і при втіленні земельної реформи.

Натомість ліве крило народництва – соціал-революціонерів, вважали, що земля не повинна бути передана в руки держави, як того потребує націоналізація, а повинна стати загальнонаціональним надбанням. Ніхто не має права на земельну власність, але кожен бажаючий отримує право на користування землею в розмірі, який не перевищує можливості особистого обробітку. Кожен повинен бути забезпечений вільним доступом до землі на однакових для всіх громадян підставах (урівняльно трудове землекористування). Користування найманою працею не допускається.

Деякі прихильники цієї течії під соціалізацією розуміють повне усунування сільськогосподарського виробництва. У цьому випадку, весь процес виробництва повинен виконуватися суспільством. Перехід від суспільного виробництва може служити товариське землекористування (землеробські артілі).

Принципово значимі концептуальні положення відстоювала соціал-демократична течія (виникла в Німеччині), яка виходила з того, що як в індустрії, так і в сільському господарстві перехід до соціалізму можливий тільки через велике капіталістичне господарство. Дрібне господарство не може конкурувати з великим. Чим швидше воно припинить існування тим краще, тому що, швидше відбудеться перехід до соціалістичного господарства. З точки зору правомірних (ортодоксальних) соціал-демократів, дрібна селянська власність представляє серйозну перепону до усунування виробництва. Здійснення соціал-демократичної програми без підтримки селянства складно втілити у життя [6, с. 11].

Партія народної свободи висловлювалася за розширення селянського земельного фонду за рахунок державних земель, включаючи наділи і за рахунок приватновласницьких. Ця партія допускала можливість примусового відчуження приватновласницьких земель на основі викупу по справедливій оцінці.

Так бачать вирішення аграрного питання керівні партії. Щодо земельного фонду Європейської Росії, то він розподіляється на окремі категорії землевласників: державні землі – 138 млн. дес., що складає 35 % всієї землі, селянських надільних – 139 млн. дес. – 35 %, приватновласницьких 102 млн. дес. – 26 %, надільних – 8 млн. дес. – 2 %, та інших – монастирських, міських, військових – 8 млн. дес. – 2 %, всього 395 млн. дес. [6, с. 12].

За глибоким переконанням К. Г. Воблого розширення селянського землеволодіння, яке можливе при наявності земельних запасів, не вирішує аграрного питання. Через дуже короткий період часу, у зв'язку з сильним приростом населення, селяни матимуть земельну нестачу.

На думку вченого, вирішити земельне питання можливо низкою умов і перш за все, покращенням сільськогосподарської техніки. У цій справі важливу роль повинна відіграти сільськогосподарська кооперація.

Головною умовою для підйому сільськогосподарської культури є поширення народної освіти, позашкільного навчання, а потім і професійного. Існуючі дослідні сільськогосподарські станції і показові поля здійснили низку цінних агрономічних спостережень відповідно до місцевих умов.

Найбільш важливе значення в аграрному питанні повинен відіграти розвиток фабрично-заводської промисловості. Адже поява нових промислових центрів і ріст існуючих створили б ринок для збуту сільськогосподарських продуктів.

Цілком доцільним є створення місцевих земельних комітетів, до обов'язків яких входить збір відомостей про місцеві земельні порядки і потреби населення, а також вирішення спорів і непорозумінь. Так, у Москві виникла Ліга аграрних реформ, яка мала на меті всебічне вивчення аграрного питання в Російській імперії та розробку заходів для доцільного вирішення важливої проблеми. Ліга аграрних реформ займалася виданням матеріалів, книг, брошур з земельного питання, скликання нарад і участь в повсякденному обговоренні цієї проблеми [6, с. 19].

У 1882 р. був затверджений Селянський земельний банк для придбання земель селянами у власність. З 1883 р. по 1912 р. при його сприянні було куплено селянами 15,8 млн. дес. на суму 1,6 млн. крб. У останні роки при посередництві банку селянами купувалося більше 1 млн. дес.

Також досить важливим є те, що у додатках К. Г. Воблий наводить основні статистичні дані по аграрному питанню, взяті зі статистики землеволодіння за 1905 р. Учений відмічає, що новіших даних нема, відомості про купівлю землі можна отримати зі звітів Селянського банку і Дворянського банку. Крім того, він подає найбільш популярну літературу з даного питання. У додатках показано розподіл земель між окремими власниками – державою, наділами, дворянами, селянами. Разом з тим, в

першій таблиці наведено загальну кількість населення. Визначити приблизну чисельність селянського населення по кожній губернії наступним чином: на кожну тисячу жителів рахують 746 селян, іншими словами, останні складають $\frac{3}{4}$ всього населення Російської імперії. Зіставляючи чисельність селян з загальною земельною площею в губернії, можна скласти уявлення про забезпечення населення землею при головному поділі цих земель. При цьому потрібно з загальної земельної площі відняти ліси і незручні землі (для всієї Росії більше 50 %). На півночі Росії цей відсоток вище, на півдні – нижче, наприклад в південно-західному краї біля 1/3.

Таким чином, професор К. Г. Воблий на основі статистичних даних проаналізував позиції різних партій щодо вирішення аграрного питання. Учений з'ясував, як в умовах малоземелля, основні партії мають різне бачення щодо вирішення земельного питання. К. Г. Воблий відкрито не підтримував жодної з партій, але для нього ближчі конституційно-демократичні погляди (кадети та партія народної сподоби). Разом з тим, він вважав, що наділ землею усіх бажаючих, значно знизить продуктивність сільського господарства.

Джерела та література

1. Вернигора Л. Наукові погляди К. Г. Воблого – розвиток та новації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Економіка. 2006. Вип. 85. С. 57–61.
2. Пістун М. Д. Костянтин Григорович Воблий – видатний український економіко-географ / За ред. чл.-кор. НАН України Л. Г. Руденка. Київ, 2006. 36 с.
3. Мордас І. В. Аграрне питання в економічній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Формування ринкової економіки*. 2010. № 23. С. 76–84.
4. Шевченко М. В. Життя та діяльність академіка К. Г. Воблого (історіографія питання). *Гуманітарний виклик*. 2013. № 3. С. 109–115.
5. Воблий К. Г. Земельний вопрос в программах различных партий. Киев: Склад издания, 1917. 30 с.
6. Воблий К. Г. К аграрному вопросу в России (мысли и цифры). Киев: Тип.-лит. «И. И. Чоколов», 1917. 30 с.
7. Особова справа К. Г. Воблого. Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 16. Оп. 465. Спр. 4777. 79 арк.
8. Особова справа К. Г. Воблого. Архів Президії НАН України. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 92.

Ничкалюк Віталій Григорьевич

Национальная научная сельскохозяйственная библиотека
Национальной академии аграрных наук Украины
переулок Василя Жуковського, д. 6, г. Киев, Украина, 03127

Земельный вопрос в научном наследии профессора К. Г. Воблого

Анотація. На основе метода историко-научного анализа трудов учёного-экономиста профессора К. Г. Воблого и историко-сравнительного метода,

воспроизведены исторические аспекты развития земельного вопроса. Творческая наработка учёного нашла отображение в публикациях «Земельный вопрос в программах различных партий» (1917) и «К аграрному вопросу в России (мысли и цифры)» (1917). Он сравнил позиции народнической, марксистской (социал-демократической) и конституционно-демократической (народной свободы) партий относительно решения земельного вопроса. Суть последнего сводилась к решению малоземелья населения. Константировано, что этот вопрос не решён доньше и остаётся актуальным в современных условиях рыночных отношений.

Ключевые слова: аграрный вопрос; партии; земельная реформа; землевладение; земельный фонд; К. Г. Воблыї

Nichkaluk Vitaliy

National Scientific Agricultural Library
of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine
6, lane Vasył Zhukovskyy, Kyiv, Ukraine, 03127

Land issue in the scientific resources of professor K. G Voblyi

Abstract. On the basis of the method of the historical and scientific analysis of the works of the scientist-economist professor K. G. Voblyi and the historical-comparative method, the historical aspects of the development of the land question have been reproduced. The creative work of the scientist was reflected in the publications «The Land Issue in the Programs of Different Parties» (1917) and «On the Agrarian Issue in Russia (Thoughts and Figures)» (1917). He compared the positions of the Populist, Marxist (Social-Democratic) and Constitutional-Democratic (popular liberation) parties in resolving the land issue. The essence of the latter was to solve the scarcity of the population. It was stated that this issue had not been resolved to this day and remains relevant in the current conditions of market relations.

Keywords: agrarian issue; the party; land reform; land tenure; land fund; K. G. Voblyi

References

1. Vernyhora L. (2006). *Naukovi pohlyady K. H. Vobloho – rozvytok ta novatsii* [K. Voblyi scientific views are development and innovations]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economy]. Vyp. 85; 57–61. [in Ukrainian]
2. Pistun M. D. (2006). *Kostiantyn Hryhorovych Voblyi – vydatnyi ukraïnskyi ekonomiko-heohraf* [Konstantin Grigorovich Voblyi is an outstanding Ukrainian economist and geographer] / Za red. chl.-kor. NAN Ukrainy L. H. Rudenka. Kyiv; 36. [in Ukrainian]
3. Mordas I. V. (2010). *Ahrarne pytannia v ekonomichnii literaturi druhoi polovyny KhKh – pochatku KhKh st.* [The agrarian question in the economic literature of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Formuvannia rynkovoi ekonomiky* [Formation of a market economy]. № 23, 76–84. [in Ukrainian]
4. Shevchenko M. V. (2013). *Zhyttia ta diialnist akademika K. H. Vobloho (istoriohrafia pytannia)* [Life and activity of academician K. G. Voblyi (historiography of a question)]. *Humanitarnyi vyklyk* [Humanitarian Journal]. № 3, 109–115. [in Ukrainian]
5. Voblyi K. G. (1917). *Zemel'nyy vopros v programmah razlichnyh partij* [The land issue in the programs of various parties]. Kiev: Sklad izdaniya, 30. [in Ukrainian]
6. Voblyi K. G. (1917). *K agrarnomu voprosu v Rossii (mysli i cifry)* [To the agrarian question in Russia (thoughts and figures)]. Kiev: Tip.-lit. «I. I. CHokolov», 30. [in Ukrainian]

7. *Osobova sprava K. H. Vobloho* [K. G. Vobliy personal file]. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva (DAK), f. 16, op. 465, spr. 4777, 79 ark. [in Ukrainian]
8. *Osobova sprava K. H. Vobloho* [K. G. Vobliy personal file]. Arkhiv Prezhydii NAN Ukrainy, f. R-251, op. 1, spr. 256, ark. 92. [in Ukrainian]

Received 12.02.2018

Received in revised form 05.03.2018

Accepted 27.03.2018